

Natalia Khamaiko
DEKONSTRUOWANIE
ŚWIATOPOGLĄDU I WIERZEŃ POGAŃSKICH DAWNEJ RUSI
W ARCHEOLOGII: METODY, TRADYCJE, PODEJŚCIE KRYTYCZNE
(STRESZCZENIE)

WPROWADZENIE

Najlepszym sposobem na zgłębienie problemów historycznych związanych z badaniami dawnych wierzeń / dawnym postrzeganiem świata jest analiza źródeł pisanych. Niektóre społeczności (etniczne, religijne) mają to szczęście, że dysponują pokaźną bazą źródłową dotyczącą ich wczesnej historii. Dzięki rozwiniętej tradycji pisanej znamy starożytne eposy sumeryjskie, egipskie czy indyjskie. Starożytna mitologia od dawna była wzorem dla panteonów bóstw narodów europejskich. Literacką formę otrzymała nawet ustna tradycja Germanów i Skandynawów.

Europa Wschodnia nie miała pod tym względem tyle szczęścia. Pismo pojawiło się tam dopiero wraz z chrześcijaństwem. Staroruscy kronikarze opisujący pogańską rzeczywistość czynili to: 1) zwięźle, 2) po upływie znacznego czasu, 3) wykorzystując informacje z nieznanych nam źródeł, 4) dążąc raczej do ujawnienia niechrześcijańskiej natury wierzeń ery pogańskiej oraz 5) przedstawiali ją przez pryzmat chrześcijańskiego światopoglądu. We współczesnych im źródłach spoza świata słowiańskiego odniesienia do staroruskich pogańskich rytuałów lub zwyczajów są: 1) rzadkie, 2) często pośrednie, ale 3) rejestrowane na podstawie relacji naocznych świadków.

Co zrobić, gdy część wiedzy niezbędnej do zrozumienia i opisanie pewnych realiów przeszłości jest po prostu nieobecna w źródłach pisanych? Aby wypełnić tę lukę informacyjną, badacze mogą korzystać z innych kategorii źródeł: archeologicznych, antropologicznych, folklorystycznych, etymologicznych, w tym toponimicznych.

Wkład archeologii w badanie zabytków związanych z kultami (monumentalne budownictwo, rzeźba, malowidła ściennie) starożytnych: Grecji, Rzymu, Egiptu, Bliskiego Wschodu, Mezoameryki oraz innych regionów, jest niezaprzeczalny. Badania te inspirują archeologów do poszukiwania śladów kultów, rytuałów i odzwierciedlenia wierzeń w kulturze materialnej innych żyjących w przeszłości społeczności. Ta baza źródłowa wydaje się niemal nieograniczona (zwłaszcza ze względu na ciągły przyrost znalezisk, w przeciwieństwie do niewielkiej i stabilnej liczby przekazów pisanych). W XX stuleciu archeologia była bezpośrednio i intensywnie zaangażowana w ilustrowanie idei religijnych i światopoglądowych

Słowian Wschodnich i Rusi (por. np. Rybakov 1981; 1987; Rusanova i Timoščuk 1993; Mocja, Rička 1996). Analizowane materiały były często interpretowane spekulatywnie, a obszar w którym poszukiwano analogii był niemal nieograniczony. Nie była to wyjątkowa praktyka, ponieważ obfity i czasami bardzo wyrazisty materiał archeologiczny był szeroko wykorzystywany przez badaczy religii i rytuałów na całym świecie. Jednak zawsze warto pamiętać o ograniczonej zdolności archeologii do zajmowania się tak złożonymi zagadnieniami jak historia wierzeń religijnych, gdzie świadectwa materialne muszą służyć rekonstrukcji świata wyobrazonego, niematerialnego. A przy tym nie chodzi o *sacrum* ludzi współczesnych, ale tych żyjących w przeszłości, których poglądy są dla nas znacznie trudniejsze do zrekonstruowania.

W epoce romantyzmu, w XIX wieku, kiedy narodziła się szkoła "mitologiczna", wszelkie niezrozumiałe dla współczesnych opowieści ludowe i zwyczaje etnograficzne uznawano za odzwierciedlenie pradawnych wierzeń. Na ich podstawie, wykorzystując dane porównawcze dotyczące wierzeń innych ludów, naukowcy rekonstruowali całe panteony. A od momentu gdy archeologia uformowała się jako nauka wszelkie ornamenty rejestrowane na dawnych artefaktach, przedmiotach i strukturach o niejasnej funkcji również łączono z "kultem" lub "rytuałem". Co więcej, wersje o charakterze "kultowym" stopniowo stawały się powszechne i "bezpieczniejsze", ponieważ nie wymagały żmudnych analiz, wyjaśnień i poszukiwania rzeczywistych analogii. Różne wersje żartu na temat możliwości interpretacji pozornie niezrozumiałego, ale atrakcyjnego obiektu archeologicznego jako obiektu "kultowego lub rytualnego" krążą wśród archeologów na całym świecie.

W tej sytuacji na pierwszy plan wysuwa się problem dowodów i weryfikowalności wniosków, bez czego trudno mówić o badaniach o charakterze naukowym.

Dlatego dziś niezwykle pilnym i ważkim postulatem jest nie tworzenie nowych hipotez i wniosków, ale sporządzenie krytycznie zweryfikowanej bazy źródeł i dowiedzionych (a nie hipotetycznych) powiązań między nimi, tak by stworzyć wiarygodny fundament dla przyszłych badań.

Być może jednym z pierwszych rekonstruktorów przedchrześcijańskich wierzeń na Rusi był anonimowy miniaturzysta *Kroniki Radziwiłłowskiej*, która została skompilowana pod koniec XV wieku. Strony kroniki zawierają miniatury mające na celu zilustrowanie pewnych fragmentów narracji historycznej o wierzeniach lub światopoglądach (Kukuškina 1994). Jedna z nich przedstawia budowę Panteonu Bogów na polecenie księcia Włodzimierza w 980 roku. Boga Peruna przedstawiono na podobieństwo antycznego, pełnowymiarowego posągu, tzn jako nagiego mężczyznę z włócznią w prawej ręce i tarczą w lewej, otoczonego przez skrzydlate

diabły (miniatura na fol. 45). Tekst kroniki mówi jednak o czymś innym, wymieniono tam po prostu bogów, którzy zostali umieszczeni w Panteonie: Peruna, Chorosa, Dażboga, Stryboga, Simargła i Mokoszę. Jednak artysta z końca XV wieku nie umiał wyobrazić sobie realiów X wieku, stąd pogańscy bogowie byli dla niego uosobieniem demonów, tak jak mówiła o nich chrześcijańska narracja. W ten sam sposób przedstawiono kuszenie mnicha Izaaka w kijowskiej Pieczerskiej Ławrze (miniatura na fol. 110, 112, 113, 114) oraz personifikację demonów, które sprowadziły epidemię na Połock pod koniec XI wieku (miniatura na fol. 124). Ukazanie pogańskiego boga na podobieństwo antycznego posągu nawiązywało do potępianych przez chrześcijańską naukę bogów z mitologii grecko-rzymskiej. Na miniaturze przedstawiającej przysięgę księcia Igora podczas zawierania traktatu z Grekami w 944 r. (fol. 26 verso) obserwujemy jeszcze więcej podobieństw między Perunem a starożytnymi posągami. Tu Peruna również przedstawiono z włócznią i tarczą, a jego postać umieszczono na cokole lub kolumnie, tak jak czasami czyniono to z posągami antycznych bogów. Możemy mieć tylko nadzieję, że opowieści o przedchrześcijańskich wierzeniach zawarte w *Powieści minionych lat* i *Słowie o wyprawie Igora*, spisane półtora wieku, a nawet dwa wieki później¹, są choć trochę bliższe rzeczywistości.

Religią słowiańską interesowano się rzecz jasna także później. Duże zainteresowanie starożytnością, a zwłaszcza mitologią w ujęciu romantycznym, obserwujemy w okresie Renesansu. Gdy jednak mitologia starożytnych Greków czy Rzymian była spisana i dobrze znana, w przypadku Słowian było to znacznie bardziej skomplikowane. Stąd metodyka badań nad nią opierała się na zasadzie „zbieraj i rekonstruuaj”. Im więcej szczegółów udało się zebrać, tym obszerniejsza i bogatsza stawała się rekonstrukcja. Podajmy jako przykład polskiego dziejopisa Jana Długosza, który pod koniec XV wieku próbował zrekonstruować polski panteon w oparciu o starożytny grecki (Długosz 2009). Ze względu na brak niezbędnych informacji o rekonstruowanym „olimpie”, imiona niektórych bogów zaczerpnął z folkloru (niezależnie od znaczenia zapożyczeń), a nawet je wymyślił. Inni autorzy poszli tą samą drogą. Maciej Strykowski (1547 - między 1586 a 1593), Alexandro Guagnini (1534-1614), Adam Olearius (1599-1671), Innocenty Gisel (1600-1683) – wszyscy oni starali się opisać historię nie tylko taką, jaką ją widzieli, ale nawet taką, jaka ich zdaniem powinna być.

Fala odkryć nowych źródeł historycznych i archeologicznych w XVIII i XIX wieku tylko zintensyfikowała to zainteresowanie. To właśnie w tym okresie odnaleziono staroruskie latopisy [*Ławrientiewski* i *Ipatiewski* (*Лаврентьевская летопись, Ипатьевская летопись*)]

¹ Przyjmuję w tym miejscu, że *Słowo...* jest utworem autentycznym (pochodzącym z średniowiecza) co – jak wiadomo – nie jest oczywiste.

oraz niezrównany poemat *Słowo o wyprawie Igora*, opublikowano też wiele zbiorów utworów folklorystycznych. Cenne "idole" z Witebska i Czernihowa niestety nie przetrwały, jednak w połowie XIX wieku odkryto kamienny posąg, który jest znany jako „idol ze Zbrucza”. Na półtora wieku stał się on wzorem dla wyobrażeń pogańskich bóstw Słowian. Był to okres naprawdę niezwykłych i znaczących odkryć.

Fala ta dała impuls do publikacji licznych prac związanych z badaniem zarówno dawnych, jak i współczesnych wierzeń ludowych. W tamtym czasie wiele prowadzonych wówczas żmudnych badań historycznych i archeologicznych było nadal postrzeganych przez opinię publiczną jako osobliwe i poddające się duchowi epoki. Starożytność była modna. Modne się stało posiadanie kolekcji znalezisk archeologicznych wśród ludzi zamożnych. Artysci reagowali na nastroje społeczne. Liczne znaleziska archeologiczne stały się inspiracją dla artystycznych interpretacji starożytności. I nie było ważne czy oddawały one rzeczywisty czas i model kultury.

Szkoła mitologiczna w archeologii była niezwykle popularna i miała wielu zwolenników. Prace radzieckiego akademika Borisa Rybakowa przypadły na czasy jej rozkwitu. Dzięki przeanalizowaniu ogromnej ilości źródeł archeologicznych Rybakow przedstawił ambitną próbę syntezy badań nad zjawiskiem pogaństwa i "dwuwiary" w kulturze dawnej Rusi. W swoich pracach, których ukoronowaniem były dwie książki poświęcone wierzeniom słowiańskim *Pogaństwo dawnych Słowian* (1981) i *Pogaństwo w dawnej Rusi* (1987), rozwijał przede wszystkim dorobek myśli Aleksandra Afanasjewa (1865–1869)². Należy jednak zaznaczyć, że materiał zawarty w pracach Rybakowa jest mocno przemieszany. Prezentując wybraną ideę czy schemat wykorzystywał on jako argumenty materiały z różnych ziem, zamieszkałych przez różne etnicznie społeczności, które na swój sposób przechodziły przez określone etapy historii. Sam Boris Rybakow również dostrzegał ten mankament swojego rozumowania i próbował wyjaśnić ten sposób prezentacji materiału twierdzeniem, że analizując „dwuwiarę”, należy kierować się nie etnicznością, ale przynależnością religijną (miał na myśli szeroko rozumiane wierzenia przedchrześcijańskie lub chrześcijańskie). W rezultacie słowiańskie pogaństwo „wzbogacono” znacznie o elementy ugrofińskie i skandynawskie, zyskując jednocześnie analogie z paleolitu, eneolitu, epoki brązu, żelaza, a nawet nowożytności.

² Afanasjew jest znany przede wszystkim z poetyzacji sztucznie skonstruowanej mitologii słonecznej dawnych Słowian w duchu szkoły mitologicznej. Jest autorem *Poetyckich poglądów Słowian na przyrodę* (Afanas'ev 1865-1869), dzieła w którym najkonsekwentniej wyraża się słowiańska mitologia tworzona w gabinetach uczonych.

Wspomniane wyżej prace Rybakowa przedstawiają w rzeczywistości rozległy schemat idei dotyczących pogaństwa tak słowiańskiego, jak i wczesnoruskiego. Prace te powstały w oparciu o spekulacje, hipotezy i przypuszczenia. Tej spekulatywnej rekonstrukcji nie można uznać za poważną analizę naukową. Opierała się ona na wyobraźni autora i wykorzystaniu szerokiej gamy podobnych wyimaginowanych analogii z różnych części Europy i z różnych czasów, od paleolitu po dane etnograficzne. W ten sposób, niestety mało wiarygodny, przedchrześcijańskie wierzenia Europy Wschodniej zyskały wiele różnych szczegółów, a nawet cały schemat światopoglądowy.

Obecnie istnieje wiele ruchów neopogańskich, których wyznawcy modlą się do „bogów”, którzy istnieją jedynie dzięki wyobraźni badaczy i odprawiają rytuały w świątyniach stworzonych według ich opisów. Jednak dzisiaj krytyczny widz takiego wydarzenia raczej nie potraktuje poważnie.

*

Na obecnym etapie badań nad wczesnoruskimi wierzeniami przedchrześcijańskimi istnieje potrzeba ponownej, krytycznej oceny ustalonych poglądów na szereg kwestii. Powyższy wybór artykułów, zawiera rewizję kilku problemów badawczych w tej dziedzinie, a także próbę spojrzenia na staroruski system wierzeń, postaw, zwyczajów, sposobów spędzania wolnego czasu, wpływu religii na życie codzienne, interakcji z władzami, relacji kulturowych i innych niematerialnych aspektów codzienności.

WYBÓR TEKSTÓW WRAZ Z KOMENTARZEM

Temat I. Najnowsze kierunki badań nad religią i światopoglądem mieszkańców Rusi Kijowskiej

Publikacja Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н.
2010 *Від язичництва до християнства крізь призму археології: сучасні тенденції історіографії, Археологія і давня історія України 1: Проблеми давньоруської і середньовічної археології*, s. 431–442.

W prezentowanym tekście zajęłam się omówieniem najnowszych kierunków badań nad religijnością i światopoglądem mieszkańców Rusi Kijowskiej. Historia badań archeologicznych starożytnych ruskich zabytków sięga prawie dwóch wieków wstecz.

Pierwsze prace uogólniające powstały w XIX i na początku XX wieku. Już wtedy we wnioskach archeologów zaczęły wyłaniać się dwa główne podejścia metodologiczne, które ostatecznie ukształtowały szkoły historiograficzne – „mitologiczną” i „religijną”, z których

pierwsza miała tendencję do rozstrzygania kontrowersyjnych kwestii światopoglądu społeczeństwa ruskiego na korzyść wierzeń pogańskich (Aleksandr Uwarow, Lubor Niederle, Nikolaj Brandenburg), a druga – na rzecz chrześcijaństwa (Oleksandr Kotlarewski, Aleksandr Spicyn, Dmitrij Samokwasow).

W radzieckiej historiografii lat 60. i 70. XX wieku chrystianizacja dawnej Rusi była postrzegana jako wyjątkowo długi proces, a archeologiczne dowody na łączenie elementów pogańskich i chrześcijańskich interpretowano raczej faworyzując znaczenie tych pierwszych. Taki kierunek rozwoju badań był oczywiście pochodną sowieckich uprzedzeń wobec kultu chrześcijańskiego – w związku z tym niejako naturalnie w badaniach kultury duchowej dawnej Rusi dostrzegano przede wszystkim trwanie wierzeń innych niż chrześcijańskie (zob. przegląd: Borovskij, Mocja 1990; Mis’ko 2003, s. 4–8; Musin 2002, s. 9–58; Hamajko 2007, s. 87–92; Makarov 2008, s. 30–32; Karpov 2008, s. 17–40).

Przemiany ideologiczne, jakie miały miejsce w społeczeństwie radzieckim w latach 80. XX wieku doprowadziły do zmian w kierunkach badań historycznych.

Upadek – przynajmniej deklaracyjnie całkowicie ateistycznego – ZSRR uwolnił naukę wschodnioeuropejską od „obowiązkowej” fascynacji wierzeniami pogańskimi (choć oczywiście wyrastała ona z dorobku – uformowanej jeszcze w XIX wieku – tradycji szkoły mitologicznej). Millenium chrztu Rusi – celebrowane nawet w dogorywającym Kraju Rad – przyniosło renesans badań nad chrystianizacją monarchii Rurykowiczów. W badaniach nad tym fenomenem nowym zjawiskiem jest „odkrycie” (znacznie szersze niż dotąd wykorzystanie) znalezisk drobnych (ukraińskie *індивідуальні знахідки*; angielskie *small finds*), a więc nieskończonej liczby chrześcijańskich zabytków metaloplastyki znanych od Krymu po Nowogród.

Temat II. „Dwuwiara” w dawnej Rusi: pochodzenie terminu, jego rozumienie i trafność

Publikacja II. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н.

2007 *Древнерусское „двоеверие”*: происхождение, содержание и адекватность термина, *Ruthenica VI*, s. 86–114.

W prezentowanym tekście zajęłam się rozważaniami nad pochodzeniem, rozumieniem i trafnością terminu „dwuwiara”. Problem „dwuwiary” jest jedną z najbardziej kontrowersyjnych kwestii w badaniach historii dawnej Rusi.

Należy stwierdzić, że termin „dwojewierie” – powszechnie spotykany we współczesnej historiografii, który dla wielu badaczy jest oryginalną staroruską definicją współistnienia chrześcijaństwa i wierzeń pogańskich przez długi okres po chrystianizacji Rusi – w

rzeczywistości odzwierciedla jedynie jego „rozszerzone” rozumienie dokonane przez skrybów okresu postmongolskiego, co jest związane ze stopniowym zanikiem staroruskiej definicji (staroruskiego postrzegania) wierzeń pogańskich jako „kultu bożków” i jego klasyfikacji jako alternatywnej „wiary”. Choć często spotykany termin ten nie może być uznany za opisujący światopogląd słowiańskich mieszkańców Rusi w XI–XIII wieku.

Cerkiewnosłowiańskie słowo „dwojewierie”, pierwotnie oznaczające „rozdwojenie / wątpliwość / niepewność wyboru”, zaczerpnięte z przetłumaczonych tekstów bułgarskich, nabrało w antykatolickich polemikach powstałych na Rusi w XI wieku dodatkowego znaczenia „niestałości w prawosławiu”.

Termin „dwuwiara” nie odzwierciedla zatem rzeczywistej sytuacji połączenia idei chrześcijańskich i pogańskich w światopoglądzie staroruskiej ludności zamieszkałej z dala od centrów administracyjnych, ponieważ głównym przedmiotem antypogańskich kościelnych kazań staroruskich nie była cześć oddawana równolegle bogu chrześcijańskiemu i świętym tego Kościoła oraz bożkom pogańskim, ale pozostałości dawnych wierzeń animistycznych i magii domowej, przyjęte przez średniowieczne chrześcijaństwo, zarówno w Europie Wschodniej, jak i Zachodniej. Synkretyzm średniowiecznego chrześcijaństwa, z obecnością w nim wielu przejawów szeroko rozumianych wierzeń epoki przedchrześcijańskiej, stał się jasny na początku reformacji. Termin „synkretyzm” (światopoglądowy, religijny, kulturowy) odzwierciedla tę sytuację dość dobrze i nie wymaga dodatkowych wyjaśnień, tak jak wspomniany termin „dwuwiara”, który jedynie zniekształca istotę zjawiska.

Temat III. Pochówki komorowe dowodem na przemiany religijne w społeczeństwie staroruskim?

Publikacja III.1. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н.

2014 *Камерні поховання некрополя Десятинної церкви: проблеми інтерпретації*, Opus mixtum 2, s. 137–147.

Publikacja III.2. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н.

2016 *Давньоруське парне поховання з розкопок Сергія Гамченка на садибі Трубецьких у Києві*, Opus mixtum 4, s. 224–229.

Publikacja III.3 Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н.

2017 *Кочевнические элементы в материальной культуре Руси X века (на примере погребений Шестовицкого могильника)*, [in:] V. Nagirnyy (ed.), *Rus' and the World of the Nomads (the*

second half of 9th – 16th century), Colloquia Russica, series I, vol. 7, Kraków: P.H.U. Multikram, s. 71–86.

Publikacja III.4. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н.

2018 *«Поховання коня» X століття із садиби Трубецьких у Києві.*
Opus mixtum 6, s. 105–122.

W wymienionych powyżej artykułach zajęłam się kwestią pochówków komorowych, koncentrując się nad ustaleniem czy można je traktować jako dowód przemian religijnych w dawnym społeczeństwie ruskim.

W mojej opinii studia nad fenomenem grobów komorowych mogą dostarczyć istotnych źródeł dla analizy zagadnień związanych z formowaniem się państwa staroruskiego i przemianami religijnymi zachodzącymi tam w X wieku. Choć są one zjawiskiem obejmującym północną i środkowo-wschodnią część Europy, to akurat na Rusi obecność w nich pochówków szkieletowych łączonych z tradycją chrześcijańską mogła wiązać się ze wzmiankowanym przez źródła chrztem Askolda w latach sześćdziesiątych IX wieku. Jednakże fakt, że w grobach tych nie ma materiałów późniejszych niż wiek X i, że one same zanikają też w tym stuleciu oraz to że wiele elementów tej formy pochówku ma charakter pogański powoduje, że odrzucam tezę o łączeniu ich z chrześcijaństwem. Są one przejawem tzw. kultury drużynniczej.

To właśnie „kultura drużynnicza” – zawierająca wiele elementów synkretycznych, zapożyczeń i elementów z innych kultur – była pierwszym, namacalnym przejawem wczesnej kultury ruskiej, tak jak rozumie ją dzisiaj archeologia. Kultura Rusów to kultura Wikingów, którzy osiedlili się w Europie wschodniej czyniąc Kijów swoim centrum i szybko asymilując miejscową ludność, tworząc w ten sposób nową społeczność i nowy byt, który ostatecznie określamy mianem Rusi Kijowskiej. Owi pierwsi Rusowie utrzymywali niezwykle intensywne i dalekosiężne kontakty z Bizancjum oraz Orientem, co nie mogło nie znaleźć odzwierciedlenia w znaleziskach archeologicznych. Z tego też powodu – moim zdaniem – odkrywanie w pochówkach tego wczesnego okresu przedmiotów wiążących się z chrześcijaństwem (zwłaszcza gdy w grobach odkrywamy także szczątki ofiar ze zwierząt i ludzi) nie dowodzi przyjęcia przez pochowanych nowej wiary, a po prostu znajomości chrześcijaństwa, kontaktów z obszarami i ludźmi już schryścianizowanymi.

Temat IV. Idol ze Zbrucza: odczarowanie fenomenu - krytyczne argumenty

Publikacja IV.1. Komar, Hamajko = Komar, Khamaiko = Комар О., Хамайко Н.

2011 *Збручский идол: памятник эпохи романтизма?* Ruthenica X, s. 166–217.

Publikacja IV.2. Komar O., Chamajko N.

2013 *Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu?* = Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Suplement do t. XXXIV, Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.

W przywołanych powyżej tekstach zajęłam się kwestią idola ze Zbrucza, który w badaniach i próbach rekonstrukcji przedchrześcijańskich wierzeń Słowian wschodnich zajmuje zupełnie wyjątkową pozycję.

Posąg wydobyto w 1848 roku z rzeki Zbrucz w pobliżu wsi Liczkowce. Rzeźba ta postrzegana jako swoista „wizytówka” słowiańskiego pogaństwa jest uznawana za jego najbardziej reprezentatywne świadectwo.

Z terenów, gdzie dokonano odkrycia idola, nie znamy zabytków archeologicznych z IX–X wieku, które wykazywałyby na jakieś nawiązanie do unikalnego sposobu jego wykonania (choć – co należy podkreślić – ekspertyza materiału skalnego świadczy o jego tutejszym [to znaczy znad Zbrucza] pochodzeniu). Położona 2,5 km na zachód od miejsca odkrycia figury góra *Zamczysko*, obecnie określana jako *Bohit*, kryje ślady grodziska z materiałami staroruskimi z drugiej połowy X - początku XI wieku, a także z późnej fazy okresu staroruskiego (druga połowa XII–XIII wiek). Odkryta tam tak zwana „platforma dla idola” okazała się jedynie zespołem zagłębionych obiektów rozmieszczonych koncentrycznie, o przeznaczeniu gospodarczym, wtórnie wykorzystanych do złożenia pochówków w obrządku chrześcijańskim. Wszystkie obiekty archeologiczne wchodzące w skład tego kompleksu (pochówki i jamy) zawierały materiały z drugiej połowy XII–XIII wieku.

Ekspertyza petrograficzna przeprowadzona przez Rudolfa Kozłowskiego w latach 1948–1949 nie ujawniła na powierzchni idola ani śladów intensywnego oddziaływania opadów atmosferycznych, ani świadectw długotrwałego przebywania w wodzie.

Nowe światło na te kwestie rzuca analiza biografii romantycznego poety Tymona Zaborowskiego (1799–1828), który urodził się i mieszkał we wsi Liczkowce. Idol został odkryty na terenie jego rodzinnego majątku³. Życiorys Tymona Zaborowskiego podsuwa zwolennikom tezy o nieautentyczności „idola” wiarygodne uzasadnienie: jego wiedza (a przede wszystkim romantyczna, słowiańska wrażliwość intelektualna), ale i możliwości materialne

³ Zasadniczym autorem tych ustaleń jest Oleksij Komar.

umożliwiały mu zlecenie wykonania w początkach XIX wieku posągu, który następnie (w 1848 roku) odkryto w wodach rzeki Zbrucz.

Reasumując pragnę stwierdzić, że – mimo utrwalonego stereotypowego wyobrażenia – idol ze Zbrucza nie jest charakterystycznym i typowym przejawem pogańskich wierzeń wschodnich Słowian. Przeciwnie, jako zabytek o bardzo niepewnej dacie powstania nie powinien już być wykorzystywany w badaniach naukowych, w charakterze źródła do poznania religii średniowiecznych Słowian.

- Temat V. Gry planszowe jako wskaźnik zmian społecznych i kulturowych**
- Publikacja V.1. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н. В.
2012 *Гральний набір з заплавного кургану Шестовиці*, Археологія і давня історія України 8, s. 121–128.
- Publikacja V.2. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н. В.
2016 *Кам'яні гральні фігурки з Шестовицького городища*, Археологія і давня історія України 1:18, s. 51–57.
- Publikacja V.3. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н. В.
2016 *Гральні набори з розкопок П.І. Смолічева із заплавного могильника Шестовиці*, Археологія 1, s. 69–78.
- Publikacja V.4. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н. В.
2016 *Особливості та характер давньоруської гри у «Тавлії» у писемних та епічних згадках*, Археологія і давня історія України 3:20, s. 137–146.
- Publikacja V.5. Khamaiko N.
2018 *Gaming pieces from recent excavations of the Kyiv Podil*, [w:] A. Stempin (ed.), *The Cultural Role of Chess in Medieval and Modern Times. 50th anniversary jubilee of the Sandomierz chess discovery*, Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnaniensis 21, Poznań, s. 149–156.
- Publikacja V.6. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н. В.
2021 *Настільні ігри Давньої Русі* [w:] О. Є. Черненко (ed.), *Історія цивілізації. Україна, Харків, vol. II, Від Русі до Галицького князівства (900–1256)*, s. 421–436.

W kilku swoich pracach zestawiałam dane o znaleziskach będących materialnym świadectwem rozpowszechnienia się na Rusi określonych gier (*hnefatafl / szachy / tryktrak [nardy] / mlynek*

/ daldøs / gra w kości). Nie są one jedynie przyczynkiem do portretu staroruskiego *homo ludens* (by nawiązać do tytułu dzieła J. Huizinga), ale i przyczynkiem do studiów nad przemianami kulturowymi i społecznymi dawnej Rusi.

We wskazanym powyżej tekście zajęłam się problemem „idoli”, jakie znaleziono w Czernihowie w Czarnej Mogile i na osadzie w Szestowicy, a które zasługują na szczególną uwagę spośród korpusu staroruskich znalezisk z X wieku. Chodzi o pozłacaną figurkę z brązu z inwentarza grobowego Czarnej Mogiły w Czernihowie (Samokvasov 1908, s. 199) oraz kamienną figurkę pozyskaną w czasie wykopalisk na terenie osady w Szestowicy (Kovalenko, Mocja, Sitij 2003, Ryc. 15: 2). Obie przedstawiają mężczyznę. W pierwszym przypadku wyobrażenie jest realistyczne, w drugim – schematyczne.

W studiach wschodnioeuropejskich podobne figurki są tradycyjnie klasyfikowane jako postacie „idoli” lub „bożków” (Samokvasov 1908, s. 199; Rybakov 1949, s. 43; Puškina 1984; Kovalenko, Mocja, Sitij 2003, Ryc. 15: 2; Muraševa 2005; Petruhin 2007).

Kkrytyczna analiza zgromadzonych danych upoważnia mnie do zakwestionowania tezy uznającej omawiane postaci za idole czy też bogów/bóstwa. Jestem przekonana, że zabytki te to figurki królów ze skandynawskiej gry *hnefatafl*. Służyły one rozrywce, a nie celom religijnym. W grze tej występuje tylko jedna figurka króla, stąd odkrycia pojedynczych figurek jest w pełni zrozumiałe.

Temat VI. „Idole” z Czarnej Mogiły w Czernihowie i z Szestowicy

Publikacja VI.1. Hamajko = Khamaiiko = Хамайко Н. В.

2012b *Тавлейные короли X в.*, [w:] О. А. Щеглова, В. М. Горюнова (ed.), *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения И.И. Ляпушкина (1902–1968)*, Санкт–Петербург, s. 284–288.

We wskazanym powyżej tekście zajęłam się problemem „idoli”, jakie znaleziono w Czernihowie w Czarnej Mogile i na osadzie w Szestowicy, a które zasługują na szczególną uwagę spośród korpusu staroruskich znalezisk z X wieku. Chodzi o pozłacaną figurkę z brązu z inwentarza grobowego Czarnej Mogiły w Czernihowie (Samokvasov 1908, s. 199) oraz kamienną figurkę pozyskaną w czasie wykopalisk na terenie osady w Szestowicy (Kovalenko, Mocja, Sytyj 2003, Ryc. 15: 2). Obie przedstawiają mężczyznę. W pierwszym przypadku wyobrażenie jest realistyczne, w drugim – schematyczne.

Krytyczna analiza zgromadzonych danych upoważnia mnie do zakwestionowania tezy uznającej omawiane postaci za idole czy też bogów/bóstwa. Jestem przekonana, że zabytki te to figurki królów ze skandynawskiej gry *hnefatafl*. Służyły one rozrywce, a nie celom religijnym. W grze tej występuje tylko jedna figurka króla, stąd odkrycia pojedynczych figurek jest w pełni zrozumiałe.

Temat VII. Staroruskie lunule: rewizja tradycyjnego poglądu na słowiańskie amulety

Publikacja VII.1. Khamayko N.

2012 *The Rus' lunula pendant from 11th – 13th century: pagan amulet or Christian ornament?* [w:] M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar (eds.), *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence*, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa, vol. II, s. 503–525.

Publikacja VII.2. Hamajko = Khamaiko = Хамайко Н.

2008 *Древнерусские лунницы XI–XIII вв.: проблема происхождения и семантики*, Наукові записки з української історії 20, s. 319–338.

We wskazanych powyżej tekstach na przykładzie zawieszek półksiężycowatych, tzw. lunul zajęłam się rewizją tradycyjnego poglądu na słowiańskie amulety. Lunule są jedną z najbardziej znanych form dekoracyjnych i elementów różnych ozdób w wielu kulturach i okresach. Były one bardzo popularne we wczesnym okresie ruskim, a dziś są przedmiotem wielkiego zainteresowania badaczy.

Staroruskie lunule to zawieszki z dwoma różkami, które są nieznane na terenie Europy wschodniej z ewidentnie słowiańskich kompleksów, jakie można datować na okres plemienny. Słowiańskie lunule z VI-IX w. mają trzy różki. Kształtowanie się ozdób w postaci lunul z dwoma różkami miało miejsce na terenach śródziemnomorskich, poza obszarem zasiedlanym przez Słowian wschodnich. Po raz pierwszy pojawiły się one wśród Słowian Zachodnich u schyłku VII w., i upowszechniają się pod koniec IX w. pod wpływem bizantyńskim. Z terytorium Imperium przybyły na Ruś w X wieku jako element prestiżowych zestawów ozdób (tego typu zawieszki, o genezie późnorzymskiej funkcjonowały w Bizancjum w XI-XII w.). Szeroka dystrybucja lunul z dwoma różkami przypada na terenie Rusi dopiero na okres po chrystianizacji – co samo w sobie nakazuje sceptycyzm wobec prób postrzegania ich jako ozdób o pogańskiej genezie. W zespołach z XI-XIII w. zawieszkom księżycowatym towarzyszą

niekiedy symbole krzyża, krzyżyki-zawieszki czy też wizerunki Zbawiciela i Matki Boskiej. Przemawia to za postrzeganiem tych wisiorów jako ozdób o charakterze chrześcijańskich, a nie pogańskich amuletów.

Temat VIII. Praktyki medyczne na Rusi Kijowskiej: wpływ religii i światopoglądu na tradycje lecznicze i środki zaradcze

Publikacja VIII. Hamajko = Khamaiiko = Хамайко Н.

2015 *Лікувальна практика Давньої Русі: «медицина» чи «цілителство»?*, Opus mixtum 3, s. 101–109.

Wskazany powyżej tekst poświęciłam kwestii praktyk medycznych na Rusi Kijowskiej, a zwłaszcza wpływowi religii na tradycje i metody lecznicze oraz środki zaradcze.

Reasumując pragnę stwierdzić, że w postrzeganiu wiedzy medycznej mieszkańców dawnej Rusi trudno oddzielić wiedzę *sensu stricte* od strefy *sacrum* (wyobrażeń o charakterze religijnym). Te ostatnie bazowały nie tylko na duchowości plemion wschodnioeuropejskich, ale i mieszkańców Bizancjum. Chrzest przyniósł Rusi nie tylko kulturę wysoką / wiedzę Konstantynopola, ale i własną, ludową religijność mieszkańców Cesarstwa Bizantyńskiego.

ZAKOŃCZENIE.

NAJWAŻNIEJSZE TEZY BADAWCZE

- 1). Upadek ZSRR przyniósł renesans zainteresowań historią wierzeń religijnych na terenie Europy wschodniej. Ówczesny przełom sprawił dowartościowanie perspektywy chrześcijańskiej – przemiany religijne przestano postrzegać głównie przez pryzmat długiego trwania wierzeń pogańskich, które definiowałyby życie duchowe Słowian wschodnich mimo wpływów Konstantynopola.
- 2). W studiach nad chrystianizacją Europy wschodniej od lat 90-tych XX wieku wzrosło znaczenie studiów nad znaleziskami drobnymi (tzw. *small finds*), które stały się pełnoprawną kategorią źródeł – będących materialnym świadectwem pierwszego kontaktu mieszkańców Europy wschodniej z chrześcijaństwem.
- 3). Termin "dwuwiera" nie odzwierciedla rzeczywistej sytuacji połączenia idei chrześcijańskich i pogańskich w światopoglądzie mieszkańców Europy wschodniej w wiekach średnich i powinno się zrezygnować z jego stosowania. Właściwszym będzie stosowanie terminu "synkretyzm" dla opisu wczesnych faz chrystianizacji Rusi.
- 4). Do najważniejszych kategorii znalezisk związanych ze studiami nad przemianami religijnymi na terenie Rusi w dziesiątym wieku są groby komorowe. Przedstawiono stan

badan nad tą kategorią zabytków, wskazując zarówno na czynniki przemawiające za postrzeganiem ich jako śladów wczesnej fazy chrystianizacji, jak i słabych punktów tej koncepcji.

- 5). Mimo utrwalonego stereotypowego wyobrażenia idol ze Zbrucza jest zabytkiem o bardzo niepewnej dacie powstania. Bardziej prawdopodobne jest jego powstanie na fali romantycznej fascynacji Słowianami w początkach XIX wieku niż w wiekach średnich. Światowid ze Zbrucza nie powinien być wykorzystywany w badaniach naukowych, w charakterze źródła do poznania religii średniowiecznych Słowian.
- 6). Materialne świadectwa rozpowszechnienia się na Rusi określonych gier (*hnefatafl* / szachy / *backgammon* / młynek) są ważnym przyczynkiem do studiów nad przemianami kulturowymi dawnej Rusi. W tym kontekście figurki z Czarnej Mogiły w Czernihowie oraz z Szestowicy należy uznać za figurki do gier, a nie przedstawienia pogańskich bóstw, które miały być czczone w dziesiątym wieku.
- 7). Także zawieszek-lunul nie należy traktować jako „rdzennie” słowiańskich zawieszek o charakterze pogańskich amuletów. Ich pojawienie się na Rusi wiąże się raczej z przemianami kultury materialnej (i paradnego stroju kobiecego) w wyniku (w ramach) procesów chrystianizacyjnych.
- 8). Inaczej niż dziś trudno w ruskiej refleksji na temat zdrowia, medycyny oddzielić wiedzę *sensu stricte* od strefy *sacrum* (wyobrażeń o charakterze religijnym). Co istotne źródłem tych ostatnich była nie tylko duchowość plemion wschodnioeuropejskich, ale i mieszkańców Bizancjum.